Varhany v naší diecézi (8)

Kostel sv. Václava v Dobrušce, zámecká kaple v Kvasinách a kostel Nejsvětější Trojice v Rychnově nad Kněžnou

Nejen hudební nástroj, přezdívaný královský ... varhany jsou především ohromné kulturní dědictví. Proto za nimi putujeme s varhaníkem a pedagogem Václavem Uhlířem, autorem výpravné publikace „Varhany královéhradecké diecéze“. Dříve, než se s ním vydáme do kaple zámku v Kvasinách a do kostela Nejsvětější Trojice v Rychnově nad Kněžnou, dlužíme vám, milí čtenáři, dokončení z minulého čísla.

Děkanský kostel je jedním ze svědků nejstarší minulosti Dobrušky. V letech 1709–1724 byl chrám, zasvěcený od počátku sv. Václavovi, přestavěn do barokní podoby. Autorem je stavitel, jehož jméno prozrazuje italský původ, Mikuláš Rossi.

Varhany byly postaveny v roce 1727 a jedná se o jeden z nejstarších dochovaných nástrojů v diecézi. Postavil jej Jan Bohumír Hälbich mladší z Králík. Jméno Hälbich tehdy různě komolili a v archivních pramenech se setkáváme s různými modifikacemi, například Helbig, Felbig, Halwik, Helfuk, Gerbich, Gerblich a podobně. Tento varhanář měl velmi dobrou pověst (částečně již vybudovanou otcem) a získával významné zakázky. Z Dobrušky odešel na Moravu, kde postavil mimo jiné varhany v Šumperku, Branné (nyní Štěpánov) a v Olomouci u Panny Marie Sněžné. Poté putoval do kláštera v Želivi a závěr života prožil v Praze, kde začal stavět varhany v areálu Lorety a současně v bazilice Panny Marie ve Staré Boleslavi. Uprostřed těchto náročných prací umírá v roce 1736.

O postavení varhan v Dobrušce se dochoval v pamětní knize zajímavý zápis, který by mohl čtenáře zajímat: *„Roku 1727 dobrušští a křovičtí na poděkování za hojnou žeň sebrali a snesli valnou část obilí, jež dali do pivovaru a za obdržené pivo pořídili do děkanského kostela nové varhany, jež Jan Bohumír Helbig za 800 zlatých se 785 píšťalami doma v Králíkách zhotovil a na to v Dobrušce v pěti nedělích postavil“*. Dál se tam dočteme, jak ten nástroj transportovali, kolik koňských povozů pro něj jelo, ze které vesnice a který rolník pro nástroj jel. Byla to tehdy bezesporu velká událost.

„Předpokládala bych, že něco tak velikého, jako jsou varhany, se bude stavět na místě.

Pokud se nejednalo o kočovného varhanáře, většinou hlavní součásti nástroje (vzdušnice, píšťaly a měchy) postavili v dílně a pak se vše stěhovalo a sestavovalo na místě. Ostatně takto se to často praktikuje dodnes. Nástroj střední velikosti se obvykle stavěl jeden rok a bylo pohodlnější i levnější udělat co nejvíce součástí doma v dílně. Kromě toho náklady na ubytování a stravu několika tovaryšů byly poměrně veliké. Varhanní skříň ale většinou zhotovili místní truhláři podle nákresu varhanáře, a jak vidíme, v Dobrušce se jim to opravdu povedlo.

Nástroj měl původně jeden manuál a vestavěný hrací stůl. Již v roce 1764 byl nástroj zřejmě rozšířen o druhý manuál. V roce 1806 kostel vyhořel, ale nástroj naštěstí neshořel úplně. Žárem však byly roztavené všechny cínové píšťaly. Rekonstrukci varhan provedl v roce 1810 Jiří Španěl z Rokytnice v Orlických horách. Nástroj byl při té příležitosti rozšířen o dva pedálové hlasy, přičemž jeden z nich byl dokonce jazykový. Během uplynulých 200 let se na nástroji vyřádilo mnoho varhanářů, z nichž každý se snažil nástroj „vylepšit“ podle tehdejšího dobového vkusu. Po roce 1900 dokonce hrozil zánik nástroje, ale ke stavbě nových varhan naštěstí nedošlo. Koncem 20. století byl nástroj již ve velmi zanedbaném stavu a bylo zapotřebí realizovat jeho celkovou

Kostel sv. Václava v Dobrušce, varhany .....

...a hrací stůl

rekonstrukci. Úkolu se zhostil varhanář Ivan Červenka z Jakubovic, který musel zhotovit nově téměř polovinu píšťalového fondu. Rekonstrukce byla dokončena v roce 1997 a nástroj je dodnes ve velmi dobrém stavu.

Je až neuvěřitelné, co všechno nástroj přežil a při tom původní duch nástroje je stále patrný. Těžko se to vysvětluje a běžný posluchač to asi tak nevnímá. Já vycítím jedinečnost nástroje většinou tak, že mě hraní velmi baví a kdykoliv se k nástroji vrátím, nikdy neodcházím zklamaný.

„Co se z toho nástroje musí zachovat, aby se jeho duch nevytratil?

Myslím, že je to podobné jako s člověkem. Hodnotíme ho komplexně podle toho, jak vypadá, jak se chová a co říká. A pokud občas zhřeší, zlomí si nohu nebo se ušpiní, dá se to napravit. U starých varhan je to podobné. Nejprve obdivujeme zdobení varhanní skříně, pak konstrukční řešení a nejvíce zvukovou stránku. Zvuková stránka je však silně ovlivněná celkovou koncepcí, řemeslným zpracováním i varhanní skříní, která by měla dotvářet nástroj nejen po vizuální, ale i zvukové stránce. Na zvuk varhan tedy nemá vliv pouze rejstříková dispozice, menzury a intonace píšťal, ale také konstrukce vzdušnic, kde se přiděluje vzduch jednotlivým píšťalovým řadám. Důležitým faktorem je i traktura, která spojuje klávesy se vzdušnicí. Když je těžkopádná (nebo jiná než mechanická), neumožňuje varhaníkovi odstínit artikulaci píšťal. Částečně se na zvuku projevuje i vzduchová soustava – konstrukce měchů, šířka a způsob krepování vzduchových kanálů, víry ve vzduchovodech a podobně. Pokud většina výše uvedených faktorů zůstane v nástroji bez větších zásahů, můžeme mluvit o tom, že podstata varhan, tajemné kouzlo (nebo chcete-li duch) přetrvává. Nesmíme ale zapomínat na jeden faktor, který má na výsledný zvukový obraz varhan zcela zásadní vliv. Je to akustika kostela.

„Co všechno má vliv na akustiku kostela?

Nejdůležitější je tvar a geometrie chrámového prostoru. Poměr mezi výškou, šířkou a délka kostela, členění bočních lodí, tvar klenby, balustrády, výzdoba i podlaha. Stačí položit na podlahu koberce a akustika se mění. Velký vliv na zvuk varhan má i výška kůru vůči kostelu a umístění varhan na kůru. Je to podobné jako se zpěvem na kůru. Čím je zpěvák blíž k zábradlí kůru, tím je jeho hlas zvučnější a zřetelnější. U varhan je proto ideální, když je píšťala umístěna tak vysoko, aby ji přes zábradlí kůru bylo vidět alespoň ze středu kostela. Varhany, které se krčí vzadu u zdi kůru a nejsou zezdola moc vidět, většinou moc dobře neznějí. Nejlépe vyznívá část nástroje, vestavěná do zábradlí kůru. Zpravidla má takový pozitiv v zábradlí kůru mnohem méně rejstříků než hlavní stroj, ale po zvukové stránce bývá mnohdy uspokojivější.

V kostele sv. Václava v Dobrušce je podle mého názoru vyvážená akustika, a ačkoliv je nástroj poměrně malý (celkem 17 rejstříků, z toho pouze 7 na hlavním manuálu), zní opravdu velmi autenticky a uspokojivě. Přispívá k tomu i bohatě obsazený pedálový stroj s konstrukčně i zvukově zajímavým jazykovým rejstříkem, označeným Schnarbas 16‘. Hra na pedál tak dostává v plénu potřebný fundament a plasticitu. Hra na tento nástroj je velmi inspirativní.

„Existují nějaké zprávy o tom, že na tyto varhany hrál i zdejší rodák František Vladislav Hek?

F. V. Hek je jako hudebník a skladatel téměř neznámý. Jeho osobnost proslavil zejména Jiráskův román F. L. Věk a později oblíbený televizní seriál. Jeho postava, působivě ztvárněná hercem Radoslavem Brzobohatým, je pochopitelně poněkud zkreslená, ale Hekovo hudební nadání i hra na klávesové nástroje jistě odpovídá skutečnosti. Z tvorby F. V. Heka se dochovalo několik zajímavých duchovních skladeb, například Missa pastoralis a řada drobnějších opusů. Je tedy pravděpodobné, že Hek na zdejší varhany hrál a zažil podobu nástroje jak před požárem města, tak po přestavbě varhan v roce 1810. Zajímal se totiž o veškeré dění ve městě a hudba se tehdy pěstovala hlavně v kostele. F. V. Hek byl zároveň hluboce věřící člověk, což se v seriálu z pochopitelných důvodů moc neakcentovalo.

„Kvasinský zámek postavili malostranští karmelitáni, kteří ho měli v držení v letech 1645 až 1785. Původně na ostrohu nad řekou Bělou bývala pozdně renesanční tvrz. Po roce 1992 byl zámek navrácen v restituci rodině posledního majitele Františka Janečka, který byl spolu se svým otcem zakladatelem slavné značky JAWA a Janečkových zbrojovek. O zámek se od té doby stará Soňa Klímová-Janečková, vnučka Františka Karla Janečka, která ho postupně opravuje. Ta nám také umožnila návštěvu zámecké kaple, která doslova skrývá malé, až pohádkové varhany.

Jsou to opravdu spíš varhánky, než varhany. Postavil je Jiří Španěl mladší v roce 1850 a je to jeho nejmenší nástroj. Varhanářský rod Španělů působil téměř sto let v Rokytnici v Orlických horách. Zakladatelem byl Jiří Španěl starší, který se vyučil v Králíkách a z jehož dílny vzešlo několik pozoruhodných nástrojů (Častolovice, Koclířov, Pilníkov, Police nad Metují a řada dalších). Jiří Španěl mladší převzal dílnu po smrti otce v roce 1828 a proslavil se zejména nástrojem v Rychnově nad Kněžnou, o kterém bude ještě řeč. Kromě stavby varhan ovládal i řadu dalších řemesel. Zhotovoval nejen různé hudební nástroje, ale například i hodiny a pušky.

„V jakém stavu se zdejší nástroj nacházel po restituci v roce 1992?

Nástroj se dochoval téměř v původním stavu bez větších známek poškození. Možná paradoxně i proto, že se k němu přes 40 let nikdo nedostal a neměl pokušení na něm něco „vylepšovat“. Kaple totiž sloužila po roce 1948 jako skladiště slamníků pro zdejší Ústav sociální péče a málokdo tušil, že zde nějaké varhany vůbec jsou. Nástroj navíc ani po 150 letech nejevil známky poškození od červotoče, což svědčí o vysoké kvalitě použitého materiálu i dobré pověsti stavitele.

Zámecká kaple v Kvasinách, varhany ...

...a hrací stůl

Varhany jsou vtipně zakomponovány do hlavního oltáře. V kapli totiž není kůr a jinam by se nevešly. V levé části je umístěna manuálová část s hracím strojem a pravá strana je pouze dekorativní. Vyvažuje prostor po výtvarné stránce. Píšťaly na pravé straně jsou atrapy vyřezané ze dřeva a natřené stříbrnou barvou. Ale jistě uznáte, že dojem je naprosto dokonalý. Pedálové píšťaly stojí rafinovaně za oltářním obrazem. Neobvyklé je i umístění hracího stolu. Varhaník musí obejít oltář zezadu, kde má takový koutek, a úzkým průzorem krásně vidí na dění u oltáře.

„Vidím, že varhaníci to mají někdy docela dobrodružné.

To jistě. Ale existují i některé úsměvné příklady, kdy se musí varhaník propracovat k hracímu stolu daleko krkolomnější cestou. Například ve Strasbourgu (i na jiných místech Francie) jsou některé historické varhany zavěšeny na stěně jako vlaštovčí hnízdo a varhaník se k nim dostane pouze složitou cestou přes střechu kostela. I nedávno postavené varhany v Regensburgu, vážící téměř 37 tun, jsou rovněž zavěšené na stěně katedrály a hrací stůl je zde ve výšce 15 metrů. Varhaník se k němu dostane pouze výtahem. V jiném francouzském městě se zase nenašlo pro hrací stůl žádné vhodné místo, tak ho postavili uprostřed píšťal do odhlučněné místnosti. A aby varhaník slyšel, co hraje, má tam zavedený odposlech. Zcela prekérní situace je pak v jednom obchodním centru ve Philadelphii, kde stojí druhé největší varhany na světě se šesti manuály a 464 rejstříky. Píšťaly jsou rozmístěny v několika patrech nad sebou, přičemž hrací stůl stojí v oddělení dámského prádla...

„Ale vraťme se zpátky do zámecké kaple v Kvasinách. Můžeme tedy říci, že nástroj v kvasinské zámecké kapli je svým způsobem jedinečná záležitost.

Na rozdíl od nástroje ve Philadelphii má nástroj v Kvasinách pouhé čtyři rejstříky v manuálu a jeden v pedálu. Přesto po zvukové stránce naplní akusticky krásný prostor kaple a dá se na něm zahrát i některá varhanní literatura. Vzduch do varhan je dodáván takovým zvláštním způsobem. Varhaník si ho čerpá sám pomocí ruční páky, umístěné vedle klaviatury. Podobně jako když se pumpuje voda. Pokud ale nezvládá během hry dočerpat vzduch, tak má smůlu. K varhaníkovi se totiž už žádný pomocník nevejde. Proto byl v rámci opravy varhan v roce 2008 dodán k měchu malý ventilátor, aby se mohl varhaník soustředit pouze na hru. Po konstrukční, výtvarné i zvukové stránce je tento nástroj bezesporu mistrovským kouskem.

„Z Kvasin do Rychnova nad Kněžnou je to pár kilometrů, z malé zámecké kaple do nádherného, monumentálního kostela. Kolowratský zámek spolu s průčelím kostela Nejsvětější Trojice je jedním z největších a také nejkrásnějších barokních celků v Čechách. Jsme na kůru a před námi je úctyhodný nástroj. Vpravdě královský.

Je to dosud největší mechanický dvoumanuálový nástroj v Čechách. V roce 1843 dokončil toto úžasné dílo varhanář Jiří Španěl mladší z Rokytnice v Orlických horách. Nástroj má celkem 37 rejstříků a stál neuvěřitelných 30 000 zlatých, což byla ohromná suma, několikanásobně převyšující tehdejší cenové relace. Dlužno ale dodat, že většina nákladů padla na pořízení kvalitního dubového dřeva. Varhanář měl od hraběte Kolowrata evidentně volné pole působnosti a mohl postavit nástroj pozoruhodný, bez ohledu na cenu. Ostatně tyto varhany byly již v době svého vzniku považovány za mimořádné dílo.

„Stojíme před úctyhodnými prospektovými píšťalami, vysokými téměř pět metrů. Jak hluboký je nástroj tam, kam nevidíme?

Nástroj je široký téměř 8 metrů a hluboký kolem 6 metrů. Prostor uvnitř varhan

se však zužuje, a proto musel varhanář počítat s lichoběžníkovým půdorysem. Už sama varhanní skříň působí monumentálním dojmem a je to zároveň jedna z prvních novogotických varhanních skříní v Čechách. V prospektu bychom napočítali celkem 81 původních cínových píšťal. Jak jste správně odhadla, největší píšťaly mají kolem pěti metrů a musely se letovat zde na kůru. Drtivá většina dřevěných součástí, ukrytých uvnitř nástroje, je zhotovena z dubu. Vzdušnice, traktura, píšťaly, ale i takové detaily jako jsou dřevěné zahnuté kondukty k píšťalám. Takové množství dubového dřeva bychom asi nenašli u žádného jiného nástroje.

Důmyslné rozmístění celkem 11 zásuvkových vzdušnic dokazuje, že varhanář znal zásady dokonalého vyznění všech píšťal i optimálního rozvodu složité traktury. Pozornost zasluhuje také vzduchová soustava se šesti obřími klínovými měchy (350 × 170 cm), umístěnými v kalkovně, vzdálené asi 12 m od varhan. Na šlapání měchů se muselo sejít víc lidí, protože jeden by to nezvládl. Teprve v roce 1943 sem byl dodán ventilátor.

Impozantní rejstříkové obsazení ještě vychází z barokních tradic, ale zvuk nástroje má již romantický témbr. Varhaník má zde k dispozici nepřeberné množství osmistopých i čtyřstopých rejstříků, které jsou mistrně odstíněny a dají se do nekonečna kombinovat. Specialitou Španělových varhan je jazykový rejstřík v pedálu. Málokde se však takový rejstřík dochoval. Jeden dosud funkční z dílny Španělů je v Dobrušce a zde v Rychnově nad Kněžnou nalezneme hned dva. Jejich neobvyklý zvuk se uplatní zejména při hře na pléno, kdy překrásně prokreslí basovou linku.

„ Hrát na takový nástroj, to musí být asi velké potěšení.

Pro mne je to vždy velký zážitek a moc rád se sem vracím. Zvuk nástroje, zejména z pozice varhaníka, je naprosto ohromující. Neznám inspirativnější nástroj k improvizování a málokde se nechám zvukem varhan tak unášet. Nástroj je ale zároveň obtížnější na ovládání, a to nejen proto, že na 37 rejstříkových táhel by člověk potřeboval o jednu ruku navíc. Důmyslná, ale komplikovaná traktura klade při hře poměrně velký odpor. A když se například pomocí spojek propojí všechny vzdušnice, je zapotřebí vyvinout enormní sílu, aby se tón vůbec ozval. Nejvíc je to patrné na spodních tónech v pedálu, kde se varhaník musí téměř postavit, aby svou vahou ten tlak překonal. Podobně obtížná je rychlejší hra na manuálu, zejména v basové poloze. Připomíná to tak trochu středověké „organum pulsare“, což popisují prameny tak, že varhaník musel do kláves tlouci. Varhaník musí mít dobrou techniku hry, aby si nenamohl ruku. Pokud to ale ovládá, odměnou mu je nezapomenutelný hudební zážitek. O výjimečnosti nástroje by se dalo hovořit velmi dlouho a dodnes sem jezdí tento unikátní nástroj obdivovat nejen varhaníci, ale i různí badatelé.

„ Jiří Španěl byl zřejmě po dokončení těchto varhan velmi žádaný.

Je to trochu paradoxní, ale po dokončení varhan v Rychnově nad Kněžnou už Španěl žádné velké zakázky nezískal. Postavil jen několik malých nástrojů (například v Albrechticích, Kvasinách nebo Chlenech) a jeho poslední prací byla přestavba malých varhan v Písečné. V tamní kronice se můžeme dočíst emotivní zápis, který dokresluje pozoruhodnou postavu tohoto varhanáře i jeho smutný konec: *„…Po dokončené práci, jež mu slouží ke cti, odešel J. Španěl domů. Přestože byl prokřehlý onou prací v zimě, odešel pěšky ve sněhu do Kostelce k hraběti, aby mu tam seřídil klavír. Nachladil se, po návratu domů ulehl a dne 23. února 1855 ve věku 65 let zemřel na zápal plic. Byl to nesmlouvavý muž, středního vzrůstu, nikdo by v něm takového umění nehledal. Byl však čestný, nezištný, a jeho práci chválili všichni bez výjimky. Vše, co vzešlo z jeho rukou, bylo dobré a spolehlivé.“*

Příště se s předním českým varhaníkem Václavem Uhlířem podíváme do klášterního kostela svatého Augustina ve Vrchlabí.

Eva Zálešáková

Kostel Nejsvětější Trojice v Rychnově na Kněžnou, varhany…

…a hrací stůl

Mezinárodní varhanní festival Zdeňka Pololáníka

Rok 2020 přináší hned několik výročí z oblasti varhanní literatury. Pro českotřebovský festival jsou zvláště významná ta, která se pojí s osobou **Zdeňka Pololáníka**, **Jiřího Strejce** a **Johanna Sebastiana Bacha**. První se stane v říjnu jubilantem, druhý, východočeský skladatel a varhaník, již deset let shlíží z varhanního nebe a třetímu, jenž se zapsal nesmazatelně do světového varhanního repertoáru, bychom letos napočítali 270 let.

Musím přiznat, že sestavování programu v letošním roce zkomplikovala čínská chřipka. Varhaník a profesor würzburské Musikhochsluche Christoph Bossert, který měl zahajovat festival, nakonec zůstává ve své vlasti. Nezbývá než doufat, že varhanní „Boss“, jak se mu mezi jeho studenty familiárně říká, potěší třebovské publikum napřesrok anebo v dalších festivalových ročnících.

Nyní však již k aktuálnímu, a jak pevně doufám, již neměnnému programu 16. ročníku varhanního festivalu. Prvního koncertu se ujme český interpret a přední varhanní improvizátor Vladimír Roubal, který rozezní velké varhany v kostele sv. Jakuba. Jeho varhanní recitál bude převážně sestávat ze skladeb Johanna Sebastiana Bacha a jeho následovníka Felixe Mendelssohna-Bartholdyho. Nebude chybět ani hudba z pera Zdeňka Pololáníka. Publikum také ocení Roubalovo improvizační umění na téma, které se stane překvapení.

Druhý festivalový koncert je zaměřen na komorní hudbu a nese podtitul „Z Bachových kantát a chorálů“. V poněkud intimnějším prostředí rotundy sv. Kateřiny si posluchači budou moci vychutnat hru na historické nástroje (viola da gamba, teorba, varhanní pozitiv). Program je koncipovaný jako dialog varhanních

Jan Lorenc dramaturg Mezinárodního varhanního festivalu Zdeňka Pololáníka

„Choralvorspiele“ a vokálně-instrumentálních chorálů a árií. Přednesu se ujme Bach collegium 2020, na varhany zahraje Jan Lorenc.

Externí koncert se odehraje v Kostele sv. Marie Magdaleny v Řetové. Na nově zrestaurovaných Španělových varhanách přednese hudbu doby „galantní“ mladý česko-švýcarský varhaník Michael Bartek. Posluchači se mohou těšit na Scarlattiho sonáty nebo na Vaňhalovy fugy, které ukáží přednosti a pestrost zvukových barev místního historického nástroje.

Předposlední koncert má být medailonem Jiřího Stejce. Jeho odkaz si zaslouží připomenutí, zvláště pak ve východočeském regionu. Příznačné je, že za varhany usedne syn skladatele, Martin Strejc, který přednese spolu s Lucií Strejcovou nejen hudbu svého otce. Zazní i americký varhanní repertoár.

Zlatým hřebem festivalu se stane koncert k životnímu jubileu Zdeňka Pololáníka. Z mistrových varhanních skladeb zazní Sonata Bravura a další jeho jednovětě skladby. Za koncertní Grygarovy varhany usedne Drahomíra Matznerová. Sborové Pololáníkovy skladby provede Brněnský filharmonický sbor Beseda brněnská pod taktovkou Petra Kolaře, který působí jako ředitel kůru na Petrově.

Letošní ročník Pololáníkova festivalu zůstává věrný nastavené festivalové koncepci: region – mezinárodní zastoupení – mladí umělci – komorní hudba – externí koncert. Každý varhanní recitál obsahuje povinnou skladbu Zdeňka Pololáníka. Příští ročník uvítá studenty uměleckých škol a konzervatoří.

Jan Lorenc

Více informací k festivalu najdete také na plakátu na zadní straně časopisu